

A HORVÁTOK KOSSUTH-KÉPE

A kortárs horvát közvélemény, az utókor és a horvát történetírás által Kossuth Lajos személyéről, alakjáról, korabeli politikai, valamint történelmi szerepéről alkotott kép híven tükrözi a reformkor, 1848–49 és a dualizmus korszakának magyar–horvát viszonyait. A horvátok Kossuth-képének alakulását egyaránt befolyásolták a Budapest és Zágráb viszonyában fennálló ellentétek, s a politikaformáló elitiek közötti időnkénti közeledési kísérletek.

Az 1840-es években a horvát nemzeti mozgalom, az illirizmus tagjainak, illetve sajtójának Kossuth-képét eleve meghatározta a illírek és a magyar liberális ellenzék között fennálló, feloldhatatlannak bizonyuló politikai szembenállás. A horvát mozgalom lapja, a Gaj által alapított *Iliriske narodne novine* (majd *Novine horvatsko–slavonsko–dalmatinske*) részben már alapításától fogva, de különösen 1842-től kezdve állandó vitában állt Kossuth Lajossal és a magyar ellenzékkel, s Kossuthnak a horvát nemzeti követelésekkel szembeni álláspontját rendszeresen bemutatta a horvát olvasóknak. Ennek következtében Horvátországban a közvéleménynek a Nemzeti Párthoz húzó részében egy markánsan negatív Kossuth-kép alakult ki, Kossuthot egyértelműen a horvát ügy ellenségének tartották, mivel megkérdőjelezte a horvát közjogi elmélet megalapozottságát, s ezen keresztül a szokásjogon alapuló régi horvát autonómia jogi alapjait – akkor, amikor a horvát nemzeti mozgalom ezek kiszélesítésére törekedett. Amikor pedig 1845-től kezdve a Kolowrat és Apponyi képviselte birodalmi körök a magyar liberális ellenzékkel szemben álló illíreket a magyar konzervatív körökhöz igyekeztek közelíteni, Gaj lapjában egy sajátos kettősség jelent meg a magyarok megítélésében: míg a konzervatív magyar arisztokratákat a horvátság barátaiként tüntették fel, s nagy tisztelettel adóztak a gazdasági, technikai modernizációt hirdető Széchenyinek, külön kihangsúlyozva a nemzetiségek iránti toleráns magatartását, annál hevesebben támadták a magyar ellenzékét és Kossuthot, mint a horvát ügy fő ellenségeit.¹ Így egy sajátos differenciáltságot tükrözött az illír sajtó magyarságképe az 1830-as évekhez képest (amikor minden magyart egy kalap alá vettek): egyik oldalon álltak a horvátok irányában toleráns „jó” magyarok, a másikon a Kossuth képviselte „gonosz szándékú”, a horvát nemzetiség megsemmisítésére törekvő magyar ellenzék.

Ennek a képnek a kialakulásához a magyar ellenzék és Kossuth maga is nagymértékben hozzájárult, hiszen hasonlóan éles hangnemben polemizált a Horvát Nemzeti Párt eszméivel és politikai gyakorlatával. E viták hangnemére jó példa Kossuthnak a Pesti Hírlap 1845. december 30-i számában megjelent *Válasz a Kőrös megyei illír pártiak dühöngéseire* című cikke, amely természetesen a zágrábi sajtóban azonnal hasonló stílusú reakciót váltott ki (mint tudjuk, Kossuth e cikkére Széchenyi is erőteljesen reagálni kívánt, de válaszáat a pesti lap nem közölte le).² A zágrábi *Novine horvatsko–slavonsko–dalmatinske* 1846. február 14-i számában *Még egy válasz Kossuth úrnak* című cikkében így ír: „Kossuth úr azzal a tiszteletlen kifejezéssel él, hogy

mi Magyarország ellen dühöngünk. Én erre azt válaszolom, hogy ő pedig illirphóbiában – illírelleses dühöngésben – szenved.”³ A cikk a továbbiakban hazugsággal vádolja Kossuthot, azt állítva, hogy azon a bizonyos Körös megyei gyűlésen az illírek nem a Vukovár–Fiume vasút ellen léptek fel a trieszti vonal érdekében, mint azt a magyar politikus írta, hanem kizárólag Kossuth személye ellen: „Mivel mi Kossuth urat és elveit gyűlöljük, ezért azt szeretnénk, ha e vasút ügyvivőjeként hozzánk többé soha ne látogatna el.”

Az ellentéteket Kossuth és a horvát nemzeti mozgalom között tovább élte, hogy a magyar ellenzék az ún. Horvát–Magyar Pártot, az illírek fő politikai ellenlábását támogatta. Hevesen reagált az említett zágrábi lap Kossuth 1845. november 15-i (Pest vármegye közgyűlésén tartott) beszédére, amelyben erőteljesen bírálta az illíreknek az önálló horvát helytartótanácsra vonatkozó követelését.⁴ Bár Kossuth felismerte a veszélyt, ami a horvát nemzeti mozgalomnak Bécs felé sodródásából adódott, s megpróbált tárgyalni prominens illír személyiségekkel (így Ambroz Vraniczanyval, sőt Gajjal is), követeléseiből egyik fél sem engedett, így a magyar–horvát viszony 1845 és 1848 között tovább romlott, s ezzel együtt a horvát közvéleménynek (pontosabban újságot olvasó részének) a Kossuth-képe még negatívabbá vált.

A Horvát–Magyar Párt tagjainak a magyar ellenzékéről és Kossuthról alkotott képe persze ennél jóval pozitívabb volt, ám ennek a magyar liberálisokkal sajtóságos szövetségben lévő, de voltaképpen maradi nézeteket képviselő horvátországi pártnak nem volt saját sajtóorgánuma, így a közvéleményre, különösen az értelmiségre kevés befolyással bírt. Az illírek és Kossuth vitája ugyanakkor 1846-ban a fent említett hangnemben folyt tovább: „...esküdt ellenségünk a legelvetemültebb végletekhez folyamodik, s nem átalja a legundorítóbb inkvizitori rágalmazó szerepét felvállalni! Az ellenzéki orgánum egykori vezetője azon fáradozik, hogy ellenünk hangolja a kormányt, amiért panaszt emeltünk, nem tudván tovább elviselni az általa és cimborái által ellenünk elkövetett igazságtalanságokat; a szabad sajtó bátor bajnoka úgy lealázza magát, hogy a cenzúra ügyében tett panaszainkon gúnyolódik” – írja a *Novine horvatsko-slavonsko-dalmatinske* ez év február 21-i számában.⁵ A zágrábi lap 1846. február 25-i számában pedig előbb hosszasan felsorolja a pozsonyi országgyűlés különböző ülésein a magyar képviselők szájából elhangzott, a horvátok által sérelmezett kijelentéseket, mint például: „Horvátországra csak akkor vár fényes jövő, ha maguk a horvátok fogják siettetni annak a napnak eljövetelét, amikor nyilvános tanácskozásaik termeiben a latin helyett a magyar nyelv fog zengeni”, vagy „Hol van az a Horvátország? – hiszen az már Mátyás király idejében megsemmisült!”, vagy „...mindannyian egyetértünk abban, hogy a horvátoknak csak annyit engedhetünk meg, hogy a magyar és a latin nyelv között válasszanak.” E felsorolás után a zágrábi lap így szólította meg Kossuthot: „Kossuth úr, tegye a szívére a kezét, ha valaki ilyen rendelkezéseket kívánna foganatosítani a magyarok ellen (amitől azonban nem kell tartania), vajon nem ön lenne-e az első, aki bizonyosan, tekintet nélkül bármire is, szembeszállna vele...”⁶

Az 1847–48-as pozsonyi országgyűlésen történtek, s azoknak zágrábi sajtóvisszhangja még jobban befeketítette a horvát nemzeti mozgalom tagjainak szemében az addig sem túl fényes Kossuth-képet. Ezen az országgyűlésen ugyanis Kossuth egyik felszólalásában megkérdőjelezte Horvátország közjogi különállásának pusztá létét is („nincs Horvátország”), s csak úgy volt hajlandó elfogadni a „Horvátország” szó használatát, „...hogy e kifejezésnek semmi diplomatikai erő nem tulajdonítatik...”⁷ Ez a

kijelentés az, amit a későbbiek folyamán mind a horvát közvélemény, mind a horvát történetírás leginkább összekapcsolt Kossuth személyével és 1848-cal, olyan formában, hogy: „Hol van Horvátország? – én nem találom a térképen.”⁸ Természetesen a kijelentésnek nem földrajzi, hanem közjogi jelentést tulajdonítottak. Ugyanezen pozsonyi országgyűlés kapcsán Tade Smičiklas 1879-ben megjelentetett történeti munkájában azt állítja, hogy Kossuth Metel Ožegović horvát követnek is (tehát nemcsak a szerb Stratimirovićnak) kijelentette: „Döntsön közöttünk a kard!”, de ezt más horvát történészek később nem emlegették.⁹

Mindezekből kiderül, hogy már jóval 1848 tavaszának és nyarának eseményei előtt a horvát nemzeti mozgalom Kossuth-képe olyannyira negatív színezetűvé vált, hogy ezen a magyar kormány 1848 tavaszán a horvát nemzeti követeléseket nagyrészt elutasító álláspontja, de még a szeptemberben Jelačić hadjárata révén nyílt fegyveres összecsapásba torkolló magyar–horvát ellentétek sem tudtak már nagyon sokat rontani. Amikor a magyar kormány, s maga Kossuth is, Jelačić készülődését látván 1848 nyarán békülékeny hírokat kezdett pengetni, s törekedni kezdett komoly engedmények árán kiegyezni a horvátokkal, a horvát közvéleményben oly nagy fokú volt a bizalmatlanság, hogy a Novine dalmatinsko–horvatsko–slavonske egy augusztusi cikkében az illír Bogoslav Šulek Kossuth békülékeny beszédét bírálva óvatosságra intette a horvát tárgyaló küldöttséget. Kételkedett a magyar szándék őszinteségében, s úgy vélte, a horvátok számára hasznos paktumot a magyarokkal csak kard és ágyú segítségével lehet kötni.¹⁰ Zágráb és Pest konfliktusának persze számos, nem efféle szubjektív oka volt, de ez a példa jól érzékelteti a horvátországi közhangulatot és a Kossuthhoz fűződő viszonyt.

Arról, hogy milyen képet alkotott Kossuthról Jelačić támadó serege, több forrásból is értesülhetünk. Az egyik ilyen forrásnak a magát tiszteletbeli horvátnak tekintő Neustädter báró, császári tábornok és Jelačić szármegyédje emlékiratai tekinthetők, amelyekben külön fejezetet szentelt Kossuthnak, elsorolván benne az összes, a császári propaganda által terjesztett vádat,¹¹ míg a másik ilyen forrás a kor költészete, a határőrök által költött, a magyarországi hadjáratról szóló népi hősi énekek, amelyekben a válogatott sértésekkel illetett Kossuth és Kossuth serege a fő ellenség.¹²

A következő évben, 1849-ben az oktrojált alkotmány bevezetése miatt csalódott horvát liberálisok a tavaszi hadjáratban aratott magyar sikerek és a lengyel emigráció közvetítési kísérletei következtében közeledni próbáltak a magyarokhoz, de az orosz intervenció ennek a folyamatnak is véget vetett. Az olasz alkotmányt és a cári intervenciót sajtójukban is bíráló horvát liberálisok lapjaik elvesztésével bűnhődtek. Ugyanakkor az erősen konzervatív és feltétel nélkül császárhű Haulik zágrábi püspök által 1849-ben elindított lap, a *Katolički list* ugyanezen év októberében megjelent 44. számában, az *Angol-protestáns áskálódás Itáliában és Magyarországon* című cikkében durva kirohanást idéz a cikkíró szerint kezdettől fogva „képmutatónak és hazugnak” mutakozó Kossuth ellen, aki „csak azért kiáltotta ki a köztársaságot, hogy saját maga és felesége fejét angol segítséggel (sic!) a magyar szent koronával ékesítse!”¹³

A Kossuth iránti bizalmatlanság még a neoabszolutizmus miatt Béccsel szembe forduló és a magyarokkal a megegyezést kereső horvát politikusok között is sokáig tovább élt. A forradalmár Eugen Kvaternik száműzetésben töltött évei során kapcsolatba került a magyar emigrációval, de inkább Telekivel kívánt szóba állni, mint

Kossuthal, akit még ekkor is „balszerencsénk okozója” néven emlegetett.¹⁴ Igaz, egy későbbi művében így írt: „És Kossuth, aki a magyarok közt egykor a legnagyobb tekintély volt, megerősítette, igaz kissé túl későn, vagyis 1851-ben, hogy... Dalmácia, Horvátország, Szlavónia történetileg Magyarországtól különálló területeknek számítottak... és sohasem voltak Magyarország részei, Partes, hanem társországa, Regna socia...”¹⁵

A korabeli horvát közvélemény tudott arról, hogy Kossuth az emigrációban megváltoztatta Horvátországra vonatkozó korábbi nézeteit, amit egy, az 1861-es horvát saborban elhangzott képviselői felszólalás is bizonyít. Franjo Rački beszéde jelezte a Kossuth-kép differenciálódását is: „Ilyen szövetséget... (mármint egyenrangút – S. D.) kíván létesíteni Magyarország és a Háromegy Királyság [Horvát-Szlavónország és Dalmácia] között ugyanaz a férfiú, aki 1848-ban azt kérdezte »Hol van Horvátország?«. Ő kívánja ezt, száműzetésében meggyőződve arról, hogy az olyan együttélés, melyben a Háromegy Királyság alárendeltetne Magyarországnak, nem lehet tartós.”¹⁶ A továbbiakban Rački ugyanazt a kossuthi gondolatot idézte, amit fentebb Kvaternik, majd részletesen kifejtette a Horvátországnak teljes közigazgatási és törvényhozási önállóságot biztosítani akaró kossuthi föderációs ajánlatot. Sőt, az egyébként cseppet sem magyarbarát Ante Starčević, aki Kvaternikkal együtt a Horvát Joggárt megalapítója volt, egy 1869-es, az osztrákokat kiszolgáló horvát politikusokat bíráló írásában egyenesen arról szólt, hogy éppen ellenükben szabadította fel 1848-ban Kossuth a jobbágyokat!¹⁷ Ugyancsak Starčević egy 1889-es saborbeli beszédében kétszer is elismerően szólt Kossuthról: egyszer azért, mert a krími háború korlátozott jellegét felismerve nem engedte, hogy a magyar emigráció veszélyes kalandba bocsátkozzon, másodszer pedig azért dicsérte Kossuth bölcsességét, mert az ellenezte az osztrák–magyar kiegyezést, s ez különösen szimpatikus volt a dualista rendszert következetesen elutasító, függetlenségpárti horvát politikus számára.¹⁸

A dualizmus idején azonban a magyar–horvát kiegyezéssel elégedetlen horvát közvéleményben – és a kor horvát történetírásában – ismét negatív Kossuth-kép dominált. A már 1849 kapcsán emlegetett zágrábi Katolički list a polgári házasság engedélyezéséről szóló magyarországi vitában a klérus ezt ellenző álláspontját fogadta el, s a törvény elfogadása a lap 1894. évi 16. száma szerint „a Kossuth-kultusz következménye, amely különösen e félisten – ahogy nevezték – halála óta a népet szinte eszelőssé tette. A szélsőbal kötelességének érezte vezérének, Kossuthnak utolsó akaratát teljesíteni, s megmenteni ezáltal a liberális alapelveket és Wekerle kabinetjét. Emiatt a Wekerle-kormány egyesült a radikálisokkal, és ez a szövetség Kossuth eszméinek győzelmét jelentette.”¹⁹ A katolikus újság cikkírója ezzel Kossuth és a liberális eszmék iránti ellenszenvét kívánta kifejezni.

A korszak horvát történetírásában, valamint a horvát történelemről szóló népszerűsítő munkákban, illetve történelemtankönyvekben Kossuthot vagy meg sem említik (mint pl. Ivan Tkalčić, aki egyébként a magyarok 1848-as forradalmát lázadásnak nevezte),²⁰ vagy pedig a horvát törekvések fő akadályozójaként tüntetik fel. Kossuth és 1848 megítélésében egyedül a Khuen-Héderváry bánása idején kiadott tankönyvekben fedezhetünk fel eltérő álláspontokat. Khuen-Héderváry idejében ugyanis a báni kormányzat hivatalosan a tankönyvekben a magyar–horvát ellentétek elsímítására törekedett, így pl. Ivan Hoić 1893-ban kiadott középiskolai történelemtankönyvében

1848 kapcsán megjegyzi, hogy a magyar–horvát ellentétek kirobbanásában bizonyos bécsi körök játszottak fő szerepet, s ugyanő megemlékezik Kossuth kormányzóságáról, Görgey hadjáratairól, sőt a Haynau-féle véres megtorlásról is.²¹ Khuen távozása után azonban a horvát tankönyvekben újra visszatérnek a korábbi horvát felfogáshoz, s a horvát közvélemény szemében gyűlöletes bán felülről elindított közeledési kísérlete kudarcot vallott.

A századelő horvát sajtóját vizsgálva azonban láthatjuk, hogy 1905-ben igen érdekes fordulat következett be, ami kihatott a Kossuth-kép alakulására is. A Frano Supilo vezette „új kurzus”, összefüggésben a magyar ellenzék előretörésével és a dualizmus válságával, átmenetileg a horvát–magyar megbékélést támogatta. Az új politikai áramlat legfőbb orgánuma a fiumei Novi list volt. Igen érdekes megfigyelni, milyen tudatos propagandával készítette elő ez a lap a viszony megváltoztatását, ami az év őszén a magyaroknak (az osztrákok ellenében) békejobbot kínáló fiumei rezolúcióban nyert kifejezést. Mivel a magyar ellenzék egyik vezére Kossuth Ferenc volt, már csak ezért is érdekes az a cikksorozat (összesen hat ilyen írás jelent meg), amelyet a Novi list 1905 márciusában közölt *Kossuth Lajos és a horvátok* címmel.²² Már a cikksorozat elején sugallt kép a magyar 1848-ról is újdonságként hat, mert függetlenségi harcnak mondja. Megjelentek „olyan áramlatok, amelyek Szent István koronája országainak teljes függetlenségére és szabadságára törekszenek... Ilyen áramlatot képviseltek a 17. és 18. században I. és II. Rákóczi, Zrínyi és Frangepán, Wesselényi stb. És hát mi más az 1848–1849-es magyar forradalom, ha nem a 17. és 18. századi forradalmak folytatása. Mi a különbség? Az, hogy ebben a demokrácia átvette kevesebb mint két évszázad után a magyar szabadság és függetlenség zászlaját a 17. századi arisztokrácia kezéből. És a demokrácia rövid időre győzni tudott!” A továbbiakban hat folytatásban elemzi a cikkíró Kossuthnak Horvátországról vallott nézeteit 1848-ban, illetve az emigrációban. Higgadtan, gyűlölködéstől mentesen vitázik Kossuth 1848-as nézeteivel és tetteivel, így pl. Kossuth állításával szemben tagadja, hogy a horvát–magyar ellentétek azért robbantak ki, mert Bécs támogatta a „pánszláv izgatókat”, és rámutat az ellentétek objektív okaira. Igen részletesen idéz a továbbiakban az „idős” Kossuth emigrációban megjelentetett Horvátországgal és a horvátokkal kapcsolatos írásaiból. Bemutatja, hogy Kossuth elismeri a horvátokat különálló nemzetnek és Horvátországot a múltra vonatkozólag is társországnak. A cikk közli a magyar politikus gondolatait Horvátország függetlenné válásával kapcsolatban, s idézi Kossuth gondolatát, hogy Horvátország nem nyerheti el függetlenségét, ha Magyarország nem válik szabaddá. A cikksorozat befejezéséből egyértelműen kiderül, hogy a szerző saját korának politikai céljaihoz használja fel Kossuth idézeteit: „Kossuth Lajos azért kínált szövetséget és barátságot a horvátoknak, mert belátta, hogy nélkülük és ellenükben nem tud Magyarország Ausztria ellen tenni. Annak idején Deák is azért kínált tiszta lapot [a horvátoknak], hogy bebiztosítsa Magyarországot Ausztria ellenében. Nem fölösleges ezekben a napokban mindezekre emlékeztetni az olvasót.”

A horvát–magyar közeledést szolgálta a Horvát–Szerb Koalíció támogatásával 1906-ban Budapesten magyar nyelven megjelenő Croatia című folyóirat, amelynek második számában érdekes cikk jelent meg *Horvátok és magyarok 1848-ban és 1849-ben* címmel.²³ A cikk szerzője nemigen ismert részleteket közölt a Nemzeti Párt balszárnya és a magyar szabadság hívei közötti korabeli közeledésről. A követ-

kező évben, 1907-ben azonban újra romlott a magyar–horvát viszony, s a horvát sajtóban az ilyen jellegű írások átadták helyüket a szembenállást jelző megnyilatkozásoknak.

A századelőn annyiban módosult a horvátok Kossuth-képe, hogy pl. 1909-ben Antun Gustav Matoš, a magyar politikával élesen szemben álló költő és publicista egy Strossmayer történelmi szerepét bíráló cikkben a jogpárti Hrvatska sloboda című lapban elismeri (éppen a püspökkel szemben) Kossuth államférfiúi nagyságát: „Strossmayer nagysága tehát nem áll annyira vitán felül, mint Kossuth, Széchenyi vagy éppen Starčević nagysága.”²⁴

A 20. századi horvát történetírásban, s főleg a történelemtankönyvekben Kossuthnak Horvátországról vallott emigráció-beli nézeteit nem emlegetik. Ugyanakkor Ferdo Šišić és Jaroslav Šidak műveiben Kossuth 1848–49-es szerepéről viszonylag tárgyilagos képet kaphatunk. Befejezésül érdemes megjegyezni, hogy nemrégiben Zágrábban horvát fordításban kiadták a már említett Neustädter báró eredetileg franciául írt emlékiratait. A derék császári tábornok Kossuthról vallott szélsőségesen negatív nézeteihez a kötet jegyzeteit készítő fiatal horvát történész, Damir Karbić szükségesnek érezte, hogy a műhöz egy kiegészítést fűzzön, amely jelentősen árnyalja Neustädter Kossuth-képét.²⁵ Többek között a jegyzetíró megemlékezik Kossuth konföderációs terveiről és a horvátokról az emigrációban vallott pozitív felfogásáról is, ami jelzi, hogy ma már a Dráva mindkét partján vannak, akik 150 év távlatából képesek sine ira et studio közelíteni a két nép 1848–49-es viszonyához és Kossuth akkori és későbbi szerepéhez.

Jegyzetek

- 1 Így Széchenyi tevékenységéről például pozitívan írt a Novine horvatsko–slavonsko–dalmatinske 1845. szeptember 24-én, vagy 1846. október 7-én, a Danica 1848. július 15-én stb.
- 2 A Pesti Hírlapra ld.: *Kosáry Domokos*: A Pesti Hírlap nacionalizmusa. Századok, 1943. 371–419., illetve a *Kosáry Domokos* által írt Új politikai sajtó című fejezetet. In: A magyar sajtó története I. 1705–1848. Szerk.: Kókay György. Budapest, 1979. 660–803. Az említett cikkeket közli: *Viszota Gyula*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. Budapest, 1930. II. köt. 628–662.
- 3 Novine horvatsko–slavonsko–dalmatinske, 1846. február 14.
- 4 Uo. 1845. november 19.
- 5 Uo. 1846. február 21.
- 6 Uo. 1846. február 25.
- 7 *Barta István*: Kossuth Lajos 1848/49-ben I. Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen 1847/48. Budapest, 1951. 440.
- 8 *Tade Smičiklas*: Poviest Hrvatska. Zagreb, 1879. 480.
- 9 *T. Smičiklas*: i. m. 477.
- 10 Novine dalmatinsko–horvatsko–slavonske, 1848. augusztus 8.
- 11 *Josip Neustädter*: Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od 1848. Zagreb, 1994. Kossuthov životopis (Kossuth életrajza) 77–82.
- 12 Számos ilyen jellegű Jelačićről szóló verset közöl: *Andelko Mijatović*: Ban Jelačić. Zagreb, 1990.
- 13 Katolički list, Zagreb, 1849. 43–44. szám.
- 14 Kvaternik ezt Napóleon hercegnek mondta Párizsban 1860. április 13-án. Lásd: *Eugen Kvaternik*: Politički spisi. Zagreb, 1971. 18. (Lj. Kuntić a könyvhöz írt előszavában említi ezt.)
- 15 *E. Kvaternik*: Historijsko-diplomatski odnošaj Kraljevine Hrvatske napram ugarskoj kruni sv. Stjepana. Zagreb, 1860. (Eredetileg német nyelven jelent meg.) In: *E. Kvaternik*: i. m. 277.
- 16 Saborski dnevnik iz god. 1861.

- 17 Eredetileg *Ante Starčević*: Turska. In: Hrvatska. I. Zagreb, 1869., illetve: *A. Starčević*: Politčki spisi. Zagreb, 1971. 206.
- 18 *A. Starčević*: Politčki spisi. 552., illetve 557.
- 19 Katolički list, Zagreb, 1894. 16. szám.
- 20 *Ivan Tkalčić*: Hrvatska povjestnica. Zagreb, 1861.
- 21 *Ivan Hoić*: Povjesnica Hrvatska za VIII. gimnazijski razred. Zagreb, 1893.
- 22 Novi list, Rijeka, 1905. március, 1., 2., 3., 4., 5., 6.
- 23 Croatia, Budapest, 1. szám, 1906. április.
- 24 *A. G. Matoš*: Strossmajerov spomenik. In: Hrvatska sloboda, Zagreb, 1909. november 26.
- 25 *J. Neustädter*: i. m. 434.